

KÖLTEĞİN YAZITI'NDA KALIPLAŞMIŞ BAZI KELİMELERİN MOĞOLCA ESASINDA YORUMU

Namsrai GERELMAA*

Özet:

Eski Türklere ait runik yazıtlar, sadece tarihî kaynaklar değil aynı zamanda edebî eserlerdir. Çünkü bu eserlerde şiirsel ifadeler, atasözü, deyimler gibi kalıp ifadeler genel olarak kullanılmıştır. Söz konusu eserlerin bu özelliği, diğer kaya üzerine yazılmış yazıtlardan farklıdır. Tarihî olayları edebî bir üslupla yazma ve anlatma geleneği, bütün göçebe topluluklarda vardır. Költigin Yazıtı'nın metinde geçen bazı deyimleri ve bu deyimlerin Moğolcada var olan benzerlerinin nasıl tercüme edileceğini ve açıklanacağını burada göstereceğiz.

***Anahtar kelimeler:** Runik yazıtlar, Költigin Yazıtı, kalıp ifadelerin Moğolca tercümesi.*

The Mongolic Interpretation of Some Idioms in Költegin Inscription

Abstract:

Because of the poetic expressions, proverbs and idioms in the Old Turkic inscriptions, these runic inscriptions are not only historical sources but also important literary works. These inscriptions differ from the other inscriptions written on stone in this literary aspect. All nomadic societies have the tradition of oral and written narration of historical events in a literary form. In this article, there are some translations and interpretations for the Mongolian counterparts of the Old Turkic idioms in Kül Tegin inscription.

***Key words:** Runic inscriptions, Köl Tegin Inscription, Mongolian translation of the idioms.*

* Dr. (Ph. D), Moğolistan Millî Üniversitesi, Türkoloji Bölümü. genel00976@yahoo.com

Монгол нутгаас олдсон эртний түрэг угсаатанд холбогдох руни бичгийн дурсгалууд нь хэл-түүх соёлын чухаг баримт болох бөгөөд агуулга, хэмжээний хувьд харилцан адилгүй байгаа билээ. Руни бичгийн сонгодог дурсгал хэмээн нэрлэж заншсан Көлтигин, Билгэ хаан, Тоньюкукийн гэрэлт хөшөөний бичээсийг Түрэгийн ард түмний эв нэгдлийг эрхэмлэн өөрийн хүчирхэг төр улсыг байгуулсан түүхэн гавьяа зүтгэлийг хойч үедээ алдаршуулах зорилгоор сийлэн үлдээсэн байдаг. Дээрхи дурсгалуудад түүхэн хэрэг явдлыг ерийн тоочин өгүүлэх бус уран сайхны хэл найруулгын аргаар зохион бичсэн тул зөвхөн түүхэн дурсгал бус эртний түрэгийн хэл-уран зохиолын томоохон баримт, эх хэрэглэгдэхүүн болж байна.

Руни бичгийг анх тайлан уншсан түүхийг сөхөн үзвэл 1889 онд Н.М.Ядринцевийн удирдсан Оросын газарзүйн нийгэмлэгийн Дорнод Сибирийн салбарын шинжилгээний анги Монгол нутагт ирж ажиллахдаа Орхоны хөндийгөөс Көлтигин, Билгэ хааны гэрэлт хөшөө бүхий цогцолбор дурсгалыг олж илрүүлэн дэлхий дахинд мэдээлсэн байна¹. Харин 1893 онд Копенхагений их сургуулийн профессор В.Томсен “нууц, тайлагдашгүй” хэмээх руни бичгийг унших түлхүүр цагаан толгойг олж тогтоосноор уул бичээсүүдийн судалгаа эхэлсэн хэмээн үзэж болно. Өнөө уншиж тайлсаны 120 жилийн ой тохиож буй энэ хугацаанд эдгээр гэрэлт хөшөөний бичээсийг герман, орос, франц, мажар, япон, солонгос, монгол, англи гэх мэт хэлээр орчуулсан буй. Орчуулгад ихээхэн анхаарвал зохих зүйлсийн нэг бол тухайн хэлт үндэстний соёл, зан заншил, шашин шүтлэг, ертөнцийг үзэх үзлийн нэгэн тусгал болсон тогтвортой хэллэгийн орчуулга билээ. Бид энэхүү судалгаандаа сонгодог гурван дурсгалын хэл найруулгад чимэг болгон оруулсан хэлц, хэллэгийг монгол хэлнээ хэрхэн “идээшүүлэн” буулгаж болох талаар саналаа нэмэрлэхийг зорилоо.

1.Өвөрмөц хэлцийн орчуулга:

közi qaşı yablaq boltaçı tip saqıntım [Көлтигин, Хойт тал. 11]

Үгчилсэн орчуулга: нүд хөмсөг нь дорой болох мэт санав би.

1 Н. М. Ядринцев, Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 г. Поручению Восточно-Сибирского Отд.Географического Общества, -Сборник трудов Орхонской экспедиции 1, Санкт-Петербург, 1892; Н.М.Ядринцев, Предварительный отчет об исследованиях по р.Толе, Орхону и в Южном Хангае, -Сборник трудов Орхонской экспедиции 1, Санкт-Петербург, 1892, стр. 27-40; Н.М.Ядринцев, Отчет и дневник о путешествии по Орхону и в Южный Хангай в 1891 году, -Сборник трудов Орхонской экспедиции V, Санкт-Петербург, 1901, стр. 1-54.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: ...зовхи нь буух мэт санав би. Б.Базылхан: ...нүд хөмсөг нь бүлтийх вий гэж санав. Л.Болд: ... нүд нь бөлцийн хавдаж зовхи нь буусан шиг санагдав.

Тайлбар: Бичээст гарах хам сэдвийн хүрээнд авч үзвэл Билгэ хаан дүү Келтигинийг нас барахад эмгэнэн гашуудаж хэлсэн үгэндээ “... *eki şad ulayu iniyügünüm, oylanım, beglerim, bodunum közi qaşı yablaq boltaçı tip saqıntım* - ...хоёр шад тэргүүтэй ах дүүс, үр ач, ноёд, ард түмэн минь зовхи нь буух мэт санав би” хэмээжээ. Өөрөөр хэлбэл Келтигинийг үгүй болоход ах дүү, ард түмэн нь цөм уй гашууд автсаныг Билгэ хааны өгүүлж байгаагаар ийн бичжээ.

uda basdımız [Келтигин, зүүн тал. 35, 37]

Үгчилсэн орчуулга: ... нойронд дарав бид.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: ... гэнэдүүлэн дарав бид.

Б.Базылхан: ... нойр дээр нь дарав бид.

Л.Болд: ... унтаж байхад нь довтлон орж даран сөнөөв.

Тайлбар: Энэхүү хэлцийн бүтцэд байх *uda-* гэх үгийг *u-*(нойр хэмээх нэр үг) + *da*(оршихын тийн ялгалын нөхцөл) болох бөгөөд энд ямар нэг биед хамаатуулах нөхцөл аваагүй байна. Иймээс хойноо авсан үйл үгтэй утгын хувьд нэгдэн нэгэн бүхэл утга санаа илтгэж байгаа болно.

teŋri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç [Келтигин, зүүн тал. 11]

Үгчилсэн орчуулга: тэнгэр дээрээс нь барьж дээшээ аваачсан бөлгөө. Утга дүйлгэсэн орчуулга: тэнгэр ивээж тэргүүнд залсан билээ.

Б.Базылхан: тэнгэр дээр шиг бишрэн шүтэж өргөмжилсөн билээ.

Л.Болд: тэнгэр зулайгаас нь өргөн дэвшүүлэв.

Тайлбар: Эл хэсэгт бидний үзэж байгаагаар “*töpüsinte tut-*” буюу “дээрээс нь барих”, “*yügerü kötür-*” буюу “дээшээ аваачих” гэсэн хоёр өвөрмөц хэлц байна. Хам сэдэвт “*қаңım илтегі қағанıу өгүм илбилге қатунуу теңгі төпүсінте tutup үгерү көтүрmiş еринç* – хан эцэг Илтериш хааныг, эх Илбилгэ хатныг тэнгэр ивээж тэргүүнд залсан билээ” хэмээн гарч буй. “Дээр тэнгэр, Түрэгийн ариун дагшин газар ус түрэг түмнийг битгий үгүй болоосой” хэмээн тэргүүнд нь хан эцэг, хатан эхийг залсан болохыг энэхүү хэлцээр гаргажээ.

ıcre aşsız taşra tonsuz [Келтигин, зүүн тал. 26]

үгчилсэн орчуулга: дотроо хоолгүй, гаднаа хувцасгүй

Утга дүйлгэсэн орчуулга: явган нүцгэн

Б.Базылхан: дотроо хоолгүй, гаднаа дээлгүй

Л.Болд: амандаа идэх хоолгүй, мөрөндөө өмсөх дээлгүй\ дотроо хоолгүй, гаднаа дээлгүй

kergek² bolmış [Көлтигин, зүүн тал. 4, 30, хойт тал.10]

Үгчилсэн орчуулга: хэрэг болжээ.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: Таалал төгсөв, насан эцэслэв, өөд болов.

Б.Базылхан: таалал төгссөн юм.

Л.Болд: насан эцэслэв.

Тайлбар: Бичээст тохиолдох хэлцийн давтамжаас үзэхэд энэхүү хэлцийг “үхэх” гэдгийн хүндэтгэсэн найруулгад хэрэглэж байгаа нь тодорхой байна. Түрэг улсын цэргийн жанжин Көлтигинийг нас барсаныг [тэнгэрт] “хэрэг болов” хэмээн өгүүлж байгаа нь эртний түрэгүүдийн тэнгэр шүтлэгтэй холбоотой үүссэн хэлц болов уу.

adaq qamşatdı [Көлтигин, хойт тал. 7]

Үгчилсэн орчуулга: хөл гуйвав, салганан чичрэв.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: хүч мөхөстөв, доройтов

Б.Базылхан: тамирдав.

Л.Болд: туйлдан ядрав.

ot sub qılmadım [Көлтигин, зүүн тал. 27]

Үгчилсэн орчуулга: гал ус болгосонгүй би.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: дайсан болгосонгүй би.

Б.Базылхан: гал усанд автуулсангүй би.

Л.Болд: гал ус болгон харшилдуулсангүй.

2.Хэвшмэл хэлцийн орчуулга:

öd tengri aysar kişi oylı qop ölgeli törimiş [Көлтигин, хойт тал. 10]

Үгчилсэн орчуулга: цагийн тэнгэр хэлбэл хүний хүү цөм үхэхээр төржээ.

2 Энэхүү үгийг эртний түрэг хэлний толь бичигт “хэрэгтэй, шаардлагатай” хэмээсэн утгатай болохыг тэмдэглэжээ.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: “Цагийн” тэнгэр зарлиглавал хүний хүү цөм үхэхээр заяагджээ.

Б.Базылхан: тэнгэр бүтээх үед хүний хөвүүн олноор үхэх гэж төрсөн юм.

Л.Болд: тэнгэр бурханы таалсан цаг ёсоор хүний хүү бүгд үхэхээр төрдөг.

Тайлбар: Хэлцийн бүтцэд буй “aysar” гэх үгийг үгийн бүтцээр задлан үзвэл ау-(хэлэх, өгүүлэх гэсэн утгатай үйл үндэс) + sar(болзох төлөвийн нөхцөл) болно. Судлаачид монгол хэлний “айлтгах, айлдах” мөн түүнчлэн “ай” гэх аялга үгсийг нэг гаралтай хэмээн үзэж буйгаас харахад уул үгийн хүндэтгэх найруулгын утга монгол хэлнээ хадгалагдан үлдсэн нь тодорхой байна.

3.Зарим хэллэгийн орчуулга:

közde yaş kelser tıda köngültä sıyt kelser yanturu saqıntım[Көлтигин, Хойт тал 11]

Үгчилсэн орчуулга: нүдэнд нулимс ирвэл барьж зүрхэнд гуниг ирвэл буцааж санав би

Утга дүйлгэсэн орчуулга: нулимсаа барьж зүрхээ чангалан...

Б.Базылхан: нүдэндээ нулимс гүйлгэнэн ирвэл бие сэтгэл хөдлөн уйлахад хүрвэл дахин санав би.

Л.Болд: нүдэнд хурсан нулимсаа хүчээр тогтоон, зүрхэнд хурсан уй гунигаа хүчээр даран сарниаж бие сэтгэлээ ихэд барив.

Тайлбар: Энэхүү хэллэг дүү Көлтигинийг нас барахад Билгэ хааны хэлсэн гашуудлын үгэнд гарч буй. Утга агуулгын хувьд “тэнгэр зарлиглавал” “хүн төрсөний эцэст үхдэг жамтай” тул “сэтгэлээ барьж зүрхээ чангалав би” хэмээх мэт болно.

ölügi yurtda volta yatu qaltaçı ertigiz [Көлтигин, хойт тал. 9]

Үгчилсэн орчуулга: үхэгсэд нь хөдөө, замд хэвтэж үлдэх бөлгөө, бид

Утга дүйлгэсэн орчуулга: үхэж үрэгдсэн нь хээр хөдөө, зам зуур хаягдах\орхигдох болно.

Б.Базылхан: үхдэл нь буйранд, замдаа хаягдах болуузай.

Л.Болд: үхэгсэд нь нутагтаа, зам зууртаа хэвтэн үлдэх байлаа.

Тайлбар: Хэллэгт байх “yatu qal-хэвтэж үлдэх” гэх хэлц нь “хаягдах, орхигдох” гэх нэгэн утга илтгэж байгаа хэмээн санана.

üze tengri basmasar asra yer telinmeser [Көлтигин, зүүн тал. 22]

Үгчилсэн орчуулга: дээд тэнгэр дарахгүй бол, доор газар цоорохгүй бол

Утга дүйлгэсэн орчуулга: Тэнгэр нурж газар цөмрөхгүй бол...

Б.Базылхан: дээрээ тэнгэр дарахгүй бол, дороо газар тэлэхгүй бол

Л.Болд: дээр тэнгэр нураагүй юм бол, доор газар цөмрөхгүй юм бол...

otča borča kelti [Көлтигин, зүүн тал. 37]

Үгчилсэн орчуулга: гал мэт шуурга мэт ирлээ.

Утга дүйлгэсэн орчуулга: гал мэт, шуурга мэт дайран ирлээ.

Б.Базылхан: Гал шиг улангасан, дарс шиг эрслэн ирлээ.

Л.Болд: гал шиг дүрэлзэн, дарс шиг шуугин ирэв.

Тайлбар: Эртний түрэг хэлний толь бичигт “bor” гэх үгийг “шуурга, цасан шуурга, хар шуурга” хэмээсэн утгатай болохыг тэмдэглэсэн байдаг.[Наделяев В.М...,1969, стр.113] Орчин цагийн түрк хэлэнд их шуургыг “boran” гэж буй. Харин монгол хэлэнд энэхүү үг эрт үедээ мөн адил “салхи, шуурга” гэсэн утгатай³ байсан бол өнөө “хур бороо” болон утга өөрчлөгдсөн байна.

Энэ мэтчилэн руни бичгийн дурсгалд гарах хэлц хэллэгийг монгол хэлнээ дүйлгэн орчуулахад 1. Үгчилсэн орчуулгаас үүдэн хэлцийн нэгдмэл утга алдагдаж байгааг, 2. Монгол хэлний бэлэн хэлц, хэллэгээр дүйлгэн орчуулахад түрэг угсаатны соёлын онцлогийг хадгалан үлдсэн хэлний нэгжийг орхигдуулах сөрөг тал ажиглагдаж байгааг дурдах хэрэгтэй.

Дүгнэлт:

-Түүхэн үнэн хэрэг явдалыг энэ мэт уран сайханаар бичих уламжлал нийт

нүүдэлчин угсаатны дунд түгээмэл байсан ажээ.

-Бичээсийн уран сайхны өнгө аяс бүхий үг хэллэгүүдийг үгчлэн буулгахаас

зайлсхийж монгол хэлний утга дүйх хэлц хэллэгээр орчуулах нь зүйтэй.

-Бичээст гарах хэллэгүүд нь монгол хэлний тохирох үг хэллэгтэй бүтэц хийгээд

3 “Монголын Нууц Товчоон”-ы 108-р зүйлд “jamuqa ügülerün **boro`an** ber bolu`asu boljal-tur qura ber bolu`asu qural-tur bu qojidaya” хэмээн гардаг.

үүссэн учир шалтгааны хувьд төстэй байгаа нь эдгээр хоёр угсаатны хэл, соёлын зарим нийтлэг шинжийг харуулж буй хэрэг юм.

Резюме

Надписи на памятнике являются не только языковыми и историческими памятниками, а также литературными. В данной надписи были искусно использованы методы художественной литературы как идиом и фраз.

Традиции художественного изложения исторических событий постоянно встречаются у кочевых народов.

И так, автор данной статьи считает что, кроме лингвистического исследования памятника, следует глубоко анализировать со стороны литературы и стилистики.

Ашигласан ном, эх хэрэглэгдэхүүн

Кирилл үсгээрхи:

1. Амар А. Монголын товч түүх, Улаанбаатар, 1989.
2. Базылхан Б, Күл-тегиний хөшөөний бичээсийн монгол орчуулга, Хэл зохиол, Том. XVI, fasc. 1-19, Улаанбаатар, 1987, 45-67-р тал.
3. Болд Л., Орхон бичгийн дурсгал III, Улаанбаатар, 2010.
4. Болд Л., Орхон бичгийн дурсгал IV, Улаанбаатар, 2011.
5. Надеяев В. М..., Древнетюркский словарь. М.-Л., 1969.
6. Ядринцев Н. М., Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 г. Поручению Восточно-Сибирского Отд. Географического Общества, -Сборник трудов Орхонской экспедиции I, Санкт-Петербург, 1892.
7. Ядринцев Н. М., Предварительный отчет об исследованиях по р. Толе, Орхону и в Южном Хангае, -Сборник трудов Орхонской экспедиции I, Санкт-Петербург, 1892, стр. 27-40.
8. Ядринцев Н. М., Отчет и дневник о путешествии по Орхону и в Южный Хангай в 1891 году, -Сборник трудов Орхонской экспедиции V, Санкт-Петербург, 1901, стр. 1-54 Латин үсгээрхи:
1. Orhun H. N, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1986.
2. Tekin T., *Orhon Yazıtları, Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul, 2003.
3. Tekin T., *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul, 1994.

